

2 Karel V, kerk en verdrijvingen

U loopt van de Synagoge in Noordelijke richting over de Springweg, we passeren de Mieropskameren (uit 1583) en gaan even verder rechtsaf door de poort van het Elisabethgasthuis (weeshuis) over het terrein van het voormalige Regulierenklooster linksaf en komen dan in de Haverstraat. Dit is een oude volkswijk, waar voor de oorlog een aantal armere joden woonden. Linksaf lopen we de straat uit en zien dan rechts de ingang van Grandhotel Karel V. Rechts van de ingang ligt het "Duitse Huis" (met trapgevels).

Karel V overnachtte hier in 1546. Het stadsbestuur had hem ondergebracht bij wat nog over was van de Duitse Orde, ridders die hadden deelgenomen aan de derde kruistocht (1189-1192) en later in Baltisch gebied het christendom hadden verbreid.

Tijdens zijn verblijf in Utrecht vaardigde Karel V een besluit uit waarbij joden een maand de tijd hadden om uit de stad te vertrekken. Karel was overigens politiek pragmatisch; in andere plaatsen had hij soms ook wel joden beschermd.

Zo'n verdrijvingsbesluit was zeker niet uniek. Vanaf ca 1300 hadden verdrijvingen in veel landen en steden plaats gevonden: Engeland, Frankrijk, Spanje. De Duitse Orde had joden uit Danzig verdreven (1308) en uit al hun Baltisch gebied (1310) uitgebannen.

Verdrijvingen vonden meestal plaats door de (wereldlijke) heersers, soms religieus geïnspireerd, soms als resultaat van lokale politiek en vaak ook om joodse bezittingen of vorderingen "over te nemen".

In het Rijnland, waar al sinds de Romeinse tijd een grote, lokaal goed geïntegreerde en nog ver in de middeleeuwen bloeiende joodse gemeenschap was geweest, had in de 15e en 16e eeuw een golf van lokale verdrijvingen plaats. Vaak konden betrokkenen na verloop van tijd terug keren, of een onderkomen vinden in dorpen nabij de stad waaruit ze verdreven waren. In Utrecht was door economische crisis weinig behoefte aan een "vluchtelingenstroom". Ook waren hier enkele lokale kerkvormers voorstander van verdrijving. Utrechtse plakaten tegen joden uit 1444, 1485, 1546 en 1550 moeten vooral begrepen worden in een context van verdrijvingen uit het Rijnland rond die tijd. Hoewel handhaving van de plakaten vaak niet erg strikt was, zouden uiteindelijk veel van de ontheemden zich in Oost-Europa vestigen.

De verdrijvingen waren in zekere zin een eindstadium van een lange ontwikkeling. In de eerste eeuwen van de jaartelling groeiden jodendom en christendom geleidelijk uit elkaar. Bij de apostel Paulus ontwikkelde zich een christelijke theologie in, naast en later meer afstand nemend van de synagoge. Voor kerkvader Augustinus (356-430) was de Kerk in plaats van het Joodse volk gekomen, maar bij dreiging nam hij het ook op voor joden. Dat was ook het beleid van paus Gregorius de Grote (590-604). In ondergeschiktheid konden joden rekenen op zijn bescherming. Dit principe veranderde gedurende de middeleeuwen niet - met enige regelmaat kwamen pausen en bisschoppen op als beschermers van joden - de praktijk was echter complexer.

De eerste kruistocht had een spoor van uitmoording achter gelaten. Daarna waren door uitsluitingsmaatregelen vanuit de kerk en door de groeiende maatschappelijke organisatie (met name in gilden) joden in een marginale positie terecht gekomen in de inmiddels overwegend christelijke maatschappij. Later in de middeleeuwen stelden bedelmonniken zich meer onafhankelijk van de kerkelijke hiërarchie op en werd haat gepredikt tegen joden, werden ze aangeduid als moordenaars van Christus, vijanden van het christendom en als woekeraars (zie ook 3). Demonisering en valse beschuldigingen hebben in de 13e en 14e eeuw soms tot vervolging en moord geleid. Voor Utrecht zijn dergelijke vervolgingen niet bekend, ook al omdat er toen waarschijnlijk nog geen of heel weinig joden in Utrecht waren. Maar uiteindelijk dus ook hier verdrijving.

Tussen vervolging door bleef er overigens - tot de verdrijvingen - vaak ook nog lokaal gedurende langere tijd ruimte voor praktische tolerantie op menselijk niveau en een eigen identiteit.

Het beeldhouwwerk hiernaast stelt joden in hun middeleeuwse kleding in de 15e eeuw voor. Het is afkomstig uit het voormalige Wittevrouwenklooster (Wittevrouwenstraat/ Ridderschapstraat). Soms werden joden afgebeeld in bijbelse voorstellingen (zie ook de voorplaat). Afgebeelde kleding was daardoor vaak meer iconografisch dan door realiteit bepaald.

